

KRITIKE I OSVRTI

Dr MILAN KOLJANIN, viši naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11
office@isi.co.rs

naučna kritika
primljeno: 22. jul 2016.
prihvaćeno: 28. septembar 2016.

Bojan B. Dimitrijević, USTAŠKA VOJSKA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE 1941–1945, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2016, 503.

Nedavno je u izdanju Instituta za savremenu istoriju iz Beograda objavljena knjiga Bojana Dimitrijevića o ustaškoj vojsci („Ustaškoj vojnici“), jednoj od dve glavne oružane formacije Nezavisne Države Hrvatske. Treba odmah primetiti da se ova knjiga ne može smatrati samostalnim delom jer je najveći deo teksta (barem dve trećine) preuzet iz knjige **Amir Obhodaš, Mario Werhas, Bojan Dimitrijević, Zvonimir Despot, Ustaška vojnica 1. Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945. (Prva knjiga, travanj 1941.–rujan 1943.), Ustaška vojnica 2 (Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945. (Druga knjiga, rujan 1943.-svibanj 1945.), Zagreb, Despot Infinitus, Biblioteka „Hrvatska povijest“, 2013.** Mr Amir Obhodaš, iz Hrvatskog državnog arhiva, mr Mario Werhas (Werhas) iz Ministarstva obrane Republike Hrvatske i prof. Zvonimir Despot iz izdavačke kuće „Despot infinitus“ navedeni su u impresumu knjige B. Dimitrijevića kao stručni saradnici, verovatno uz njihovu saglasnost. To, međutim, ne menja činjenicu da se ovde radi o preuzimanju najvećeg dela teksta knjige čiji su oni autori zajedno sa B. Dimitrijevićem. Stoga je ovaj osvrt nužno istovremeno delom i osvrt na pomenu tu knjigu četvorice autora.

Knjiga B. Dimitrijevića najvećim delom preuzima ne samo sam tekst, nego i sve ono što karakteriše knjigu *Ustaška vojnica* A. Obhodaša i dr. Kada se upoređuju tekstovi knjige B. Dimitrijevića i A. Obhodaša i dr. uočava se da je izvršena izvesna preraspodela i grupisanje teksta što se zapaža i u sadržaju. U preuzetim delovima vide se manje izmene u samom tekstu, ali su one uglavnom stilske i svode se na prevod sa hrvatskog književnog jezika. I tu ima nedoslednosti tako da se u spisku literature za jednu knjigu *Vojne enciklopedije* koristi reč *svezak*. Ovde treba naglasiti neujednačenost u prevodu i terminologiji, za razliku od knjige A. Obhodaša i dr. gde toga nema. Uz ostalo, reč *redarstvo* gotovo nigde nije prevedena sa *policija*, kako

je to trebalo uraditi, ako je već postojala namera da se prevode činovi, zvanja i ustanove u NDH i u ustaškim vojnim i političkim organima. Često se daju skraćenice raznih ustanova NDH bez navođenja njihovog punog naziva. B. Dimitrijević je delove knjige A. Obhodaša i dr. koje je preuzimao označio kao *pasaze* (167. i dr.). Međutim, za većinu preuzetih delova iz knjige A. Obhodaša i dr. ni to se ne navodi. Postoje greške u navođenju imena mesta i administrativnih celina (umesto Dobrlj, treba Dobrljin, str. 103; velika župa Krbava i Psač, treba Psat, str. 147; „područje županije Vuka i Baranja“, str. 428; tu se radi o području dve velike župe: Vuka i Baranja). Fotografije kojima je knjiga bogato ilustrovana i koje prate pojedina poglavlja takođe su najvećim delom preuzete iz knjige A. Obhodaša i dr. pri čemu su i one delimično pregrupisane, a dodate su i neke nove. O fotografijama i načinu njihove atribucije biće još reči.

Uočljivo je da je i ono što je B. Dimitrijević novo uneo suštinski ne menja osnovnu tendenciju i zaključke knjige *Ustaška vojnica*, nego ih u ponečemu čak i pojačava. Ono što je novo oslonjeno je na noviju hrvatsku historiografsku literaturu, među njima i memoarsku, koja se uglavnom nekritički koristi, ali i na sopstvena arhivska istraživanja. U knjizi B. Dimitrijevića je, ipak, više reči o ustaškim zločinima nego u knjizi A. Obhodaša i dr. Tu se preko ovog pitanja prešlo na jedan karakterističan način. U Predgovoru (8) navedeno je da je jedno od najosetljivijih pitanja pri izučavanju ustaške vojske pitanje ratnih zločina i konstatovano da su „pripadnici Ustaške vojnice počinili brojne zločine“. To što se posebno nisu bavili tim zločinima autori su objasnili činjenicom da su sve sukobljene strane kršile ratno pravo i da bi navođenje zločina jedne strane (ustaške) nužno iziskivalo „navođenje zločina počinjenih na drugoj strani“. Ovakav stav nema opravdanje, ali je u skladu sa koncepcijom same knjige i načinom na koji je predstavljena ustaška vojska. Ustaška vojska je predstavljena kao i druge regularne vojske, a ne kao oružana formacija čiji je osnovni zadatak bio uništenje „nepoželjnih“ nacionalnih i rasnih grupa, odnosno Srba, Jevreja i Roma. To su bili javno proklamovani ciljevi ustaške države u čijem ostvarenju su ustaške vojne snage, uz policiju, odigrale ključnu ulogu.

Pišući o ustaškim zločinima, B. Dimitrijević je koristio i neka relevantna dela za tu temu. Među njima je i knjiga Antuna Miletića *Koncentracioni logor Jasenovac* (prva knjiga), kojoj je bilo mesto u spisku objavljenih izvora, a ne među literaturom. Inače, šteta je što ovu dragocenu zbirku dokumenata (objavljena su još tri toma pod istim naslovom) i brojne druge objavljene izvore i literaturu na temu ustaških logora i politike NDH, pre svega u odnosu prema Srbima, Jevrejima i Romima, B. Dimitrijević nije na odgovarajući način i na odgovarajućim mestima konsultovao. Tu je morala da

bude korišćena i zbirka dokumenata koju je priredio Slavko Vukčević,¹ jedan od osnovnih izvora kada je reč o delovanju ustaške vojske. Za prilike u Bosni i Hercegovini i masovne ustaške zločine na ovom prostoru nezaobilazna je i zbirka izvora koju je priredio Zdravko Antonić.² Između ostalog, tu su i izvori o masovnim pokoljima koje su organizovale ustaške jedinice pod komandom Rafaela Bobana. O tome kako su on i drugi istaknuti ustaški komandant Jure Francetić prikazani u knjizi biće još reči. S tim u vezi treba naglasiti da u knjizi B. Dimitrijevića ima potpuno nezasnovanih stavova, koji su očigledno rezultat nepoznavanja odgovarajuće literature. On je naveo da za jesen 1941. nema podataka o učešću snaga Ustaške vojske (vojnice) ili lokalnih ustaša u istočnoj Bosni, osim borbe za Kalinovik (105). O ustanku i masovnim pokoljima koje su izvršile ustaške jedinice nad Srbima u istočnoj Bosni postoji bogata naučna i memoarska literatura, pri čemu treba istaći knjige Zdravka Antonića, Rasima Hurema, sećanja vojvode Ludmerskog Pere Đukanovića, kao i brojne druge manje i veće radove.³ Inače, zločinima ustaša u istočnoj Bosni posvećen je samo jedan kratak pasus (121–122).

Među novim izvorima koji se mogu naći u knjizi B. Dimitrijevića jeste i podatak koji je saznao od Višnje Pavelić prilikom uzimanja izjave u Madridu 14. januara 2015. Ona je saopštila autoru da je njen otac, poglavnik NDH Ante Pavelić bio pošteđen od služenja u austrougarskoj vojsci tokom Prvog svetskog rata zbog problema sa oticanjem nogu (19). Kako je to jedini podatak koji je B. Dimitrijević naveo iz izjave Višnje Pavelić, očigledno je smatrao da je to najznačajnija činjenica u njenoj izjavi.

Ako se može shvatiti da pojedini hrvatski istoričari, među njima i A. Obhodaš i dr., iz njima znanih razloga ili zbog nedostupnosti nisu koristili određene zbirke objavljenih izvora ili literaturu, to je nerazumljivo kada se radi o srpskom istoričaru kojem su te knjige i izvori nadohvat ruke. Inače, upadljivo je da se u obe knjige, i u *Ustaškoj vojnici*, i u *Ustaškoj vojsci* ne pominju neki veoma značajni radovi o NDH, pre svega oni koji se odnose na politiku i praksu uništenja Srba, Jevreja i Roma, kako u celoj NDH, tako

¹ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zbornik dokumenata*, tom I, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945*, priređivač Slavko Vukčević (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1993).

² *Документи о јеноциду над Србима у Босни и Херцеговини од априла до августа 1941*, приређивач Здравко Антонић (Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, 2001).

³ Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941* (Tuzla: Univerzal, 1983²); Rasim Hurem, *Kriza Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine* (Sarajevo: Svjetlost, 1972); Родољуб Чолаковић, *Зайиси из ослободилачкој раји*, књ. 1–4 (Сарајево: Свјетлост, 1966); *Istočna Bosna i NOV. Sjećanja učesnika*, knj. 1–2 (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1971); Петар Ђукановић, *Устаник на Дрини. Зайиси Пере Ђукановића* (Београд: САНУ, 1994).

i na pojedinim područjima ili gradovima. Nema ni radova strane historiografije koji se bave i ovim temama i u kojima ne postoje dileme o karakteru NDH i njenoj politici uništenja „nepoželjnih“ nacionalnih, verskih, rasnih i političkih grupa.⁴ Neki relevantni radovi, pre svega Bogdana Krizmana i Fikrete Jelić Butić su ponekad citirani, ali se njihovi ključni zaključci ne uvažavaju.

Iako se u novim delovima knjige B. Dimitrijevića pominju i neki od zločina o kojima je reč u navedenoj literaturi i izvorima, to ni izbliza nema ono mesto koje bi moralo da ima s obzirom na temu knjige. U tome gotovo potpuno sledi knjigu A. Obhodaša i dr. To bi bilo kao kada bi neko pisao o nacionalsocijalističkoj partiji u Trećem rajhu i o SS-u, a da ne piše o progono političkih protivnika, nepoželjnih društvenih grupa, o Holokaustu, masovnom uništavanju Poljaka, Rusa i Belorusa i Ukrajinaca, o genocidu nad Romima, koncentracionim logorima i logorima smrti. Uočljivo je i da u obe knjige nema ni reči o uništenju Jevreja (ni Roma), odnosno o Holokaustu. To tim više čudi jer je poznata činjenica da je, osim same nacističke Nemačke, jedino ustaška država imala logore smrti u kojima je, uz mnogo brojnije Srbe, uništena većina Jevreja iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srema. Drugim rečima, Holokaust je najvećim delom sproveda sama NDH u sopstvenim logorima smrti kojima su upravljali pripadnici *Ustaške vojnice*; oni su ujedno bili i masovni egzekutori u ovim logorima. Istina, u zaključku knjige B. Dimitrijevića se pominje „nehumano rješenje pravoslavnog i židovskog problema“ (497), što je citat iz izjave Tomislava Sertića pred istražnim organima posle rata. To je sasvim neadekvatno jer je barem tu trebalo izvesti zaključak o ustaškoj politici uništenja Srba i Jevreja (i Roma). O ovom pitanju, suštinskom za knjigu B. Dimitrijevića, kao i A. Obhodaša i dr. biće još reči.

Zanimljivo je da se u *Uvodu*, u stvari preuzetom *Predgovoru* iz knjige A. Obhodaša i dr., B. Dimitrijević ne osvrće na knjigu *Ustaška vojnica*. To bi bilo sasvim prirodno jer je ta knjiga navedena u spisku literature i svakako

⁴ Ivo Goldstein i Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu* (Zagreb: Novi Liber, 2001); Dragoje Lukić, *Bili su samo deca. Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, (Laktaši–Beograd: Muzej žrtava genocida, Grafo Mark, 2000); Gojko Vezmar, *Ustaško-okupatorski zločini u Lici 1941–1945* (Beograd: Muzej žrtava genocida, Udruženje Srba iz Hrvatske, 2004); Лазар Лукајић, *Фрајри и усїаше кољу. Злочини и сведоци. Покољ Срба у селима код Бања Луке Дракулићу, Шарјовцу и Моїшिकाма 7. фебруара и Пискавици и Ивањској 5. и 12. фебруара 1942. године* (Београд: Фонд за истраживање геноцида, 2005); Буро Затезало, *Јадовно*, књига I: *Комплекси усїашких логора 1941*; књига II: *Зборник докумената* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2007); Slavko Goldstein, *1941. godina koja se vraća* (Zagreb: Novi Liber, 2007); Rory Yeomans, *Visions of Annihilation. The Ustasha Regime and Cultural Politics of Fascism 1941–1945* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2013). O toj temi je detaljnije pisao i autor ovog teksta u članku: Милан Кољанин, „Идеологија и политика уништења Срба у НДХ“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1, (2011), 66–91.

je bila najznačajnije delo o temi kojom se bavi u svojoj knjizi. Inače, uvod B. Dimitrijevića se završava kontradiktornim zaključkom da je jedan od motiva za pisanje knjige bio taj što se radi o pomalo zaboravljenoj temi iz vremena NDH. Naveo je i da su se te teme nepovratno preselile iz srpske istoriografije i da je njegov rad „jedan od pokušaja da se ta tema vrati i u okvire srpske istoriografije“ (17). Ovaj stav svakako ne odgovara činjenicama, a predstavljanje srpske istoriografije koja se bavila temom NDH ne može da se svede samo na knjige S. Trifkovića i zbirku italijanskih dokumenata koju je priredila Mila Mihailović.

Kada je reč o izmenama koje je B. Dimitrijević izvršio u preuzetim delovima knjige A. Obhodaša i dr. može se zapaziti da je on naziv Narodno-oslobodilački pokret (NOP) dosledno zamenjivao sa rečju *partizanski*, sintagmu *oružane snage NDH* iz knjige četvorice autora (14), zamenjuje sintagmom *hrvatske oružane snage*. Iako se u obe knjige koristi literatura koja ustaški pokret i organizaciju jasno nazivaju terorističkom, u obe knjige prihvata se odrednica *revolucionarna* kako je ustaška organizacija sebe identifikovala. B. Dimitrijević za ustaše koristi sintagmu „hrvatski nacionalni pokret“ (37). Reč je svakako o hrvatskom nacionalističkom pokretu. Ponegde uz reč *ustaša* dodaje reč *hrvatski* (40) pri čemu ostaje nejasno da li ima i drugih ustaša. U knjizi A. Obhodaša i dr. inače nema sintagme *hrvatski ustaša*. Ponegde je B. Dimitrijević promenio neke reči u rečenici čime se bez vidljivog razloga menja njen smisao. Rečenica koja se završava rečima „*uspostave novu državnu upravu*“ (Obhodaš i dr. knj. I, 41) kod B. Dimitrijevića se završava sa „*uspostave ustašku organizaciju*“ (42). Nije jasno zašto je Slavko Kvaternik titulisan kao *maršal* (49) kada je njegovo zvanje bilo *vojskovođa*. Ponegde je naziv države NDH zamenjivan nazivom *Hrvatska* (154) što svakako nije isto. Formulacija da su partizani bili u „*vrlo neizglednom položaju*“ u knjizi A. Obhodaša i dr. (knj. I, 346) promenjena je u to da su partizani bili „*pred uništenjem*“ (116). Promenjeni su i nazivi pojedinih celina preuzetih iz knjige A. Obhodaša. Tako je odeljak „Časnik novih vrednosti“ (A. Obhodaš i dr., knj. II, 125) preimenovan u „Ustaški oficir – čovek novih vrednosti“ (267). Za svojevrsnu ideologizaciju knjige B. Dimitrijevića karakterističan je i termin koji je koristio za vojne jedinice koje su se povlačile pred jedinicama Jugoslovenske armije; za njih se koristi termin *antikomunističke snage* (454). Ne koristi se ni termin Jugoslovenska vojska nego se uvek radi o *partizanima* ili „*Titovoj partizanskoj vojsci*“.

Kao ni A. Obhodaš i dr., ni B. Dimitrijević se nije zadržao na analizi programa ustaškog pokreta, koji se svakako može svrstati u fašistički, i pored zapažanja Srđe Trifkovića o njegovim specifičnostima. Pri tome treba naglasiti da je ideologija i praksa ustaškog pokreta i NDH bila mnogo bliža nemačkom nacističkom modelu nego italijanskom fašističkom. Ni kod B.

Dimitrijevića nema ni pomena o tome da je to bio velikohrvatski nacionalistički pokret. Nigde se jasno ne označavaju sve pokrajine koje je NDH obuhvatala i njihov nacionalni i verski sastav, što je neophodno kada se piše o temama vezanim za ustašku državu i delovanje njenih vojnih formacija. Za razliku od A. Obhodaša i dr., B. Dimitrijević izvodi čudan zaključak da je ustaška vojna organizacija imala „više obeležja ilegalne revolucionarne organizacije nego organizovanog vojnog sistema“, iako je nešto ranije ustvrdio da je Ustaška vojnica bila „drugi deo oružanih snaga NDH“ (51). Pri tome je nekritički prihvatio tvrdnje da su hrvatski žandarmi već krajem maja 1941. morali da se bore protiv ustanika/četnika u istočnoj Hercegovini (55). To se uklapa u omiljenu tvrdnju dela hrvatske historiografije da su ustaške akcije bile izazvane srpskim oružanim napadima. U skladu sa tim jeste i tvrđenje da je početkom jula 1941. izbila oružana pobuna srpskog stanovništva na području Petrove Gore i da je zbog toga formirana Prva ustaška dobrovoljačka pukovnija (56). Stvari su bile potpuno obrnute: masovno ustaško ubijanje srpskih stanovnika provociralo je pokretanje oružane borbe što će zatim postati dodatni razlog za nastavak politike uništenja. To je bilo jasno i nemačkim i italijanskim predstavnicima, kao i delu vojnog establišmenta same NDH, što se sasvim jasno vidi i iz nekih citata iz izvora koje navodi B. Dimitrijević.

B. Dimitrijević prihvata još jednu tezu dela hrvatske historiografije, koja se uočava i u knjizi A. Obhodaša i dr. Prema B. Dimitrijeviću, za zločine nad Srbima su krive brojne raznorodne ustaške grupe. Pri tome je zaključio sledeće: „Ne možemo se, međutim, oteti utisku da je veći deo ovih grupa bio potpuno različit, stihijski po nastanku, brojnosti, naoružanju, motivima, borbenosti, sklonosti ka nasilju. Ali, upravo je nastanak ovakvih ustaških grupa odlučujuće uticao na dalji tok zbivanja 1941“ (63). Za ovakvu ocenu oslonio se i na beleške Slavka Kvaternika koji je za zločine okrivio pre svega *divlje ustaše* predvođene i nekim istaknutim ustaškim oficirima. Kao ni A. Obhodaš i dr., ni B. Dimitrijević nigde jasno nije naveo da je službena i javno proklamovana politika NDH bila uništenje srpskog i jevrejskog naroda, nešto kasnije i romskog i da su to sprovodili državni organi pri čemu je uloga ustaške organizacije – policijske i vojne imala centralno mesto. U sprovođenju prve faze te politike jednu od glavnih uloga imale su upravo lokalne ustaške jedinice, dok je otpor, a zatim ustanak Srba svakako bio glavni razlog da se što pre uspostave i regularne ustaške jedinice radi što organizovanijeg sprovođenja politike uništenja.

B. Dimitrijević je izdvojio poseban kratak odeljak pod nazivom *Ustaška akcija protiv srpskog stanovništva* (77–79) gde se oslonio na literaturu i izvore koji jasno govore o ustaškoj politici uništenja Srba i o tome da je to bio uzrok srpskog ustanka. On, međutim, istovremeno kao da sumnja da su

u zločinima učestvovala i regularne ustaške jedinice. Navodeći prve zločine nije naveo i neke od prvih masovnih zločina, kao što je zločin u Gudovcu kod Bjelovara 28/29. aprila 1941, pokolj svih muških Srba u Glini 13. maja 1941. Sve to bi jasno govorilo da je od samog stvaranja NDH počelo ostvarivanje ustaške politike uništenja Srba.

Za stanovište autora karakterističan je sledeći stav: „U ovim događajima učestvovala su, i reklo bi se „regularno“, ustrojene ustaške čete. One su obično upućivane u varoši ili oblasti sa mešovitim ili čak većinskim srpskim stanovništvom, da bi se pokupilo zaostalo oružje i municija ili uspostavio red i mir. To je uključivalo pretres kuća (često, bez obzira na veroisповest), drugih prostorija i privođenje lica“ (78). Ovaj iskaz je višestruko netačan. Pretresana su samo srpska naselja, pri tome je već počelo vršenje zločina, što je praćeno pljačkom i zastrašivanjem, a sakupljanje svih vrsta oružja bilo je uvod u masovne pokolje. Hrvatsko stanovništvo nije razoružavano, naprotiv. Hrvatski i muslimanski muškarci za koje je moglo da se nađe oružje su naoružavani, od njih su formirane lokalne ustaške jedinice koje su zajedno sa ustaškim jedinicama formiranim u Zagrebu i drugim centrima učestvovala u akcijama sistematskog uništavanja Srba, pljačkanju i uništavanju imovine ubijenih.

Iako B. Dimitrijević ima izvesne dileme o ulozi ustaškog poglavnika Ante Pavelića, ipak zaključuje da je on odobravao pokolje (92). Suština, međutim, nije bila u odobravanju zločina, nego u planiranoj državnoj politici. Nju je kreirao državni vrh na čelu sa Pavelićem, a sprovodili su je postojeći i novostvoreni državni organi i ustaške jedinice, bilo „divlje“, bilo regularne. Inače, i B. Dimitrijević prihvata termin *pobunjenici* za srpske ustanike, kao i termin *čišćenje* za masovno ubijanje i pljačkanje Srba i uništavanje njihovih naselja. Ovi termini iz izvora morali su da dobiju svoje objašnjenje, a zatim da se zamene drugima koji bi tačno označavali njihov sadržaj.

Karakterističan je opis jednog od slučajeva *čišćenja*. Pozivajući se na izvor NDH provenijencije (gotovo po pravilu to su jedini službeni izvori na koje se autor oslanja, uz nešto nemačkih i italijanskih), B. Dimitrijević je naveo da su ustaničke snage krajem jeseni 1941. napadale na više sektora i da su stoga ustaške snage 22. novembra počele akciju „čišćenja“ jugoistočno od Gline (103). Čitalac je uskraćen da se upozna sa daljim tokom „čišćenja“. Prema jednom drugom NDH izvoru⁵ koji govori o istim događajima, posle sukoba sa „četnicima“ spaljena su 4 srpska sela, ubijeno je 800 osoba,

⁵ Vojni arhiv (VA), fond NDH, kutija 75, fascikla 3, dokument 1, str. 1, Zapovedništvo Prvog domobranskog zбора; Буро Роксандић, „Усташки злочини у глинском котару од 1941. до 1945. године“, *Glina, glinski kraj kroz stoljeća* (Glina: Skupština općine, 1988), 294–295.

muškaraca, žena i dece, opljačkana je stoka i u 21 vagonu otpremljena u Zagreb.

S obzirom na navedeno, ne čudi da je u izlaganju o zločinima tek na 82. strani pomenut prvi logor smrti NDH, logor u Gospiću i to bez bližeg određenja. Teško je pisati o ustaškoj vojsci i politici NDH koju je ona sprovođila, a ne pominjati istovremeno i organizovanje logora u kojima je politika uništenja dobila svoj najorganizovaniji oblik. U knjizi A. Obhodaša i dr. o logorima je reč tek u drugoj knjizi u odeljku o Ustaškoj obrani (91–99). Deo tog odeljka preuzeo je B. Dimitrijević i izložio u dva odeljka *Uspostavljanje logora i njihovo obezbeđenje* (182–185) i *Ustaška obrana* (185–188). Preuzeti su i tekst i ocene iz knjige A. Obhodaša i dr. da se radi o sabirno-koncentracionim logorima različite namene (kod B. Dimitrijevića: profila) i na različitim lokacijama. Nije izvršena tipologija logora i nisu jasno izdvojeni prolazno-sabirni logori iz kojih su Srbi i Jevreji, kasnije i Romi, upućivani u logore smrti, prvo u logor Gospić (sa logorima Jadovno, Slana i Metajna na ostrvu Pagu), a zatim u Jasenovac, odnosno u sistem logora sa centrom u Jasenovcu. Ni A. Obhodaš i dr. ni B. Dimitrijević ne izdvajaju ove logore niti za njih koriste termin logori smrti, koji se inače koristi i u novijoj hrvatskoj historiografiji.⁶ Navodeći tipove logora, u obe knjige su samo izdvojeni još useljenički logori za Slovence. Međutim, nisu pomenuti iseljenički logori, odnosno logori za Srbe koji su sistematski i pod izuzetno teškim uslovima preko logora u Capragu kraj Siska, Bjelovaru i Slavonskoj Požegi proterivani na nemačko okupaciono područje u Srbiji. Delovi obe knjige posvećeni logorima ni izdaleka ne odražavaju njihovo mesto u istoriji ustaške vojske i same NDH. Nema ni reči o učešću Ustaške obrane, koja je njima upravljala, u masovnim i sistematskim egzekucijama koje su vršene u ovim logorima, kad je reč o Jasenovcu do poslednjih dana rata i postojanja NDH. Nema ni reči o tome da je pitanje interniranja u logore bilo regulisano i posebnim zakonima.⁷ U knjizi B. Dimitrijevića ovaj nedostatak su donekle nadomestili citati iz sećanja Gleza fon Horstenaua, nemačkog opunomoćenog generala u NDH.

Za razliku od detaljnog i vrlo iscrpnog prikaza vojnih operacija Ustaške vojske u raznim delovima NDH protiv ustanika, pre svega onih sa uspešnim ishodom, pominjanje masovnih zločina nad srpskim stanovništvom koje je pri tome vršeno vrlo škrto je prikazivano u knjizi B. Dimitrijevića. I tada je to vršeno na istoriografski neprimeren način. Uoči velike vojne operacije snaga NDH protiv partizanskih snaga i velikog zbeга srpskih civila na

⁶ Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945. Logor smrti i radni logor* (Jasenovac–Zagreb: Spomen-područje Jasenovac), 2003.

⁷ Opširnije u: Milan Koljanin, „The Role of Concentration Camps in the Policies of the Independent State of Croatia (NDH) in 1941“, *Balkanica*, XLVI, (2015), 315–340.

Petrovoj Gori, poglavnik Pavelić je 16. aprila 1942. izdao naređenje o postupanju sa protivnikom i stanovništvom. Ovo naređenje autor je opširno citirao a dao ga je i u prilogu kao faksimil. Bilo bi primereno postupku istraživača da je autor ustanovio koliko se poštovala navedena Pavelićeva naredba. Za razliku od isticanja velikog uspeha ustaških jedinica u ovoj operaciji, gotovo ništa nije pomenuto o masovnim zločinima koji su izvršeni nad civilima i zarobljenim partizanima, kao ni o masovnom interniranju stanovništva u logor Jasenovac. O tome postoji bogata literatura pre svega radovi Đure Zatezala, Dušana Koraća i drugih. Kako su partizanske jedinice ipak uspele da sačuvaju najveći deo ljudstva i deo zbeга, posle rata je na Petrovoj Gori podignut impozantan, umetnički vanredno vredan spomenik čuvenog vajara Vojina Bakića. Nažalost, spomenik je posle 1995. i progona Srba sa područja Srpske Krajine velikim delom uništen, kao i preko tri hiljade drugih.

Jednoj od najvećih vojnih operacija u kojima je ustaška vojska imala značajan udeo, operaciji na prostoru Kozare–Prosare juna–jula 1942, posvećen je samo jedan kratak pasus (134). Karakterističan je i način na koji je prikazan tragičan rezultat te operacije: „Poginulo je oko 2.000 partizana, ali se glavnina izvukla. Sa druge strane stradalo je oko 45.000 srpskih civila koji su delom pobijeni, delom oterani u logore ili deportovani sa tog područja.“

U poglavlju pod nazivom *Ustaški zločini i primena odmazdi 1942–1945* B. Dimitrijević je praktično *in extenso* citirao Pavelićevu okružnicu od 31. oktobra 1942. kojom je on tražio poštovanje discipline i zabranio ubijanje bez krivice (301–302). Dimitrijević je sasvim opravdano povezo ovu naredbu sa mogućim pritiskom Nemaca, ali ne i sa istovremenom smenom Slavka Kvaternika i njegovog sina Eugena, prvog policajca NDH. Što je najvažnije, ne izvodi se zaključak da su naredbe kao što je ova jasan znak da one nisu poštovane i da su prećutno ignorisane, pri čemu je njihova glavna namena bila da se izađe u susret Nemcima. Toga su uostalom bili svesni i nemački predstavnici, pre svega general Glez fon Horstenau. Kada to imamo u vidu u najmanju ruku čudno deluje zaključak autora da je ovakvu okružnicu „bez svake sumnje, trebalo uputiti daleko pre i sprečiti teške zločine izvedene u leto i jesen 1941. godine“ (302).

U knjizi B. Dimitrijevića (276) preuzete su i generalne ocene iz knjige A. Obhodaša i dr. (knjiga I, 137) o vrednosti ustaških jedinica i o njihovim komandantima. Karakteristična je laskava ocena kojom je B. Dimitrijević započeo odeljak pod naslovom *Odlikovanja istaknutih pripadnika*: „Već su prve borbe i različite akcije na terenu pokazale hrabrost i žrtve pojedinih pripadnika Vojnice“ (276). Čak i na osnovu izlaganja u navedenim knjigama

može se zaključiti da su te prve akcije bile masovno ubijanje srpskih civila, često samo žena i dece. Za to je, zaista, trebala velika hrabrost.

Dimitrijevićeve ocene o ustaškim oficirima Juri Francetiću i Rafaelu Bobanu su na granici panegirika: „Imena Rafaela Bobana i Jure Francetića su ušla u pesmu još od 1942. godine, a postala su najpopularnija imena ustaškog pokreta u decenijama posle Drugog svetskog rata. Ovo je, reklo bi se, svojevrsna nagrada za njihovu ratnu popularnost, koju su stekli mahom vršeći trupne komandne dužnosti i učestvujući u nekoliko važnih pohoda i bitaka. To ih je odvojilo od negativne predstave tipičnih ustaških „rasova““ (308). Ovde se, nažalost, B. Dimitrijević uključio i u savremeno slavljenje ove dvojice ustaških oficira, koje je sve snažnije u hrvatskoj javnosti. Treba naglasiti da su i Francetić i Boban svoju „slavu“ tokom rata stekli pre svega masovnim uništenjem srpskog stanovništva na područjima delovanja jedinica pod njihovom komandom. Sa puno razloga oni su od komisija za ratne zločine Hrvatske i Jugoslavije proglašeni za ratne zločince.

Pišući o (fra) Tomislavu Filipoviću, potonjem komandantu logora Jasenovac i Stara Gradiška, koji je tada nosio ime Miroslav Majstorović, B. Dimitrijević navodi da je njegov slučaj posebno fokusiran od posleratne propagande kao ilustracija „veze duhovnika, ustaša i izvršenih zločina“ (327). Tome sledi navođenje zlodela zbog kojih je zloglasni „fra Sotona“ posle rata osuđen na smrt. Treba naglasiti da se ovim slučajem bavila i ozbiljna publicistika (navedena knjiga Lazara Lukajića), a da je slučaj T. Filipovića svakako ilustrativan za odnos između Rimokatoličke crkve i ustaša. I inače u obe knjige nedostaje bliže i potpunije objašnjenje tog odnosa. Doduše, u odeljku pod nazivom „Problemi u verskim odnosima“ (325–327) o tome je nešto rečeno, kao i o suprotnostima između rimokatolika i muslimana. Probleme u verskim odnosima, autor je konačno ocenio kao sukobe sa nacionalnim predznakom.

Nekoliko zapažanja o fotografijama priloženim pojedinim poglavljima. One su svakako vredan doprinos vizuelizaciji izlaganja, pri čemu su usklađene i sa karakterom samog teksta. Upadljivo je da se na većem broju fotografija pojavljuju Jure Francetić i Rafael Boban, koji su u knjizi dobili laskave ocene za svoje delovanje. Same fotografije zaslužuju često širi komentar od navedenih legendi, koje su neretko nepotpune ili neodgovarajuće. To se pre svega odnosi na niz fotografija iz operacija Francetićeve Crne legije u istočnoj Bosni marta i aprila 1942. Taj pohod je ostao upamćen u kolektivnom sećanju Srba tog područja kao jedan od najvećih masovnih pokolja Srba koji su izvršile jedinice pod Francetićevom komandom i kao takav je poznat i u istoriografiji i u publicistici.⁸ Priložene fotografije

⁸ Momir Krsmanović, *Teče krvava Drina* (Beograd: Narodna knjiga, 1985), 186–194, 233–238; П. Букановић, *н. г.*, 172–180. Videti i: VA, fond NDH, k. 312, f. 57, d. 1 do 7.

Francetića i drugih ustaških komandanata sa nasmejanim srpskim izbeglicama svakako su imale propagandni karakter i ne odražavaju tragiku događaja.

U knjizi je priloženo samo nekoliko fotografija koje se odnose na stradanja Srba. Ostaje pitanje da li je mogla da se objavi još neka fotografija sa istom temom, tim pre što je relativno nedavno izašla iz štampe izuzetno vredna fotomonografija na tu temu.⁹ Data je jedna više puta korišćena fotografija ustaša koji su se u jami fotografisali na telima poklanih Srba (113). Druga fotografija na istoj strani ima legendu „Ustaška vojska pretreša zarobljeno srpsko stanovništvo“. Tu se u stvari radi o fotografiji-inscenaciji napravljenoj za propagandni dokumentarni film „Straža na Drini“ iz 1942. godine. Film je nagrađen na međunarodnom filmskom festivalu u Veneciji 1942. godine. B. Dimitrijević inače pominje ovaj film (121) pod njegovim nemačkim nazivom („Wacht an der Drina“), ali ništa bliže ne navodi ni o filmu ni o ovoj fotografiji. Legenda fotografije o spaljivanju sela Vidrići (124) je neodgovarajuća jer su stanovnici ili ubijeni ili izbegli pred pokoljem. Na fotografiji koja je opisana kao pretraživanje zaselaka u okolini Žljebova (126) može se videti da je reč i o spaljivanju tog zaseoka. Ispod tri fotografije (142–143) naznačeno je da se radi o „sprovođenju srpskog stanovništva posle operacije na Kozari“. To je svakako nedovoljno jer se radi o njihovom deportovanju u logore, pre svega Jasenovac, gde su većinom odmah ubijeni. Zanimljiv je slučaj zajedničke fotografije ustaša i četnika (254) za koju je B. Dimitrijević naveo da je posle rata služila „za kompromitaciju četnika“. Neosporno je da je ta fotografija imala tu svrhu posle rata, ali je za vreme rata ta saradnja sigurno mnogo više doprinela kompromitaciji četnika.

U završnim delovima knjige B. Dimitrijević iznosi ocenu da krajem 1944. NDH „više nije postojala kao jedna upravna i politička celina, već kao veliko bojište“ (447). Iako je neosporno krajem 1944. veliki deo NDH bio bojište, već od početka ustanka sve veći delovi ove države bili su van njenog upravnog i političkog sistema. Iako se u obe knjige samo uzgred spominje termin *slobodna teritorija*, historiografska istraživanja su odavno pokazala da se radilo o sve širim teritorijama na kojima je stvaran novi politički poredak i državni (jugoslovenski) okvir, koji je konačno ustanovljen na kraju Drugog svetskog rata.

Za razliku od knjige A. Obhodaša i dr., B. Dimitrijević svoje izlaganje završava „Zaključkom“ (493–498). Zaključak je potpuno u skladu sa samim tekstom knjige i vredi citirati jedan njegov karakterističan deo: „Deo ovih

⁹ Јован Мирковић, *Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској. Фотономонографија*/Jovan Mirković, *Crimes Against Serbs in the Independent State of Croatia* (Београд: Свет књиге, Музеј жртава геноцида, 2014).

jedinica u velikoj meri snosi odgovornost za nasilje prema srpskom stanovništvu tokom perioda maj–septembar 1941, kao i za stereotipnu sliku o ustašama, koja je ostala do danas. Treba ukazati da su ustaški vođi na terenu za veći deo akcija protiv srpskog stanovništva imali kakav-takav nalog poglavnika Pavelića ili njegovo prećutno odobravanje zločina.“

Kao i A. Obhodaš i dr., i B. Dimitrijević ustaške zločine kvalifikuje sintagmama *ustaški teror*, *ustaško nasilje*, *ratni zločini*. Nigde nije pomenuta reč *genocid*, kao ni Holokaust. Neosporno je da u vreme Drugog svetskog rata nije postajala inkriminacija genocida, koja je u međunarodno pravo uvedena tek posle 1948. godine. Međutim, srpska historiografija, kao i relevantna strana historiografija nema dileme o tome da je nad Srbima, Jevrejima i Romima u NDH izvršen zločin genocida. On svakako pokazuje specifičnosti kod svake od ovih grupa, ali karakter i obim tih zločina imaju sve odlike zločina genocida. Očekivali bismo da se osporavanje da se radi o zločinima genocida zasniva na brojnim relevantnim izvorima i ozbiljnoj argumentaciji. To sa knjigom B. Dimitrijevića svakako nije slučaj. Ako razmatramo šire konsekvence negiranja genocida nad Srbima, Jevrejima i Romima u NDH mora se imati na umu da je to u suprotnosti i sa zvaničnim stavom Republike Srbije iznetim na suđenju pred Međunarodnim sudom pravde u Hagu po tužbi za genocid. Na osnovu svih iznetih činjenica može se zaključiti da knjiga Bojana B. Dimitrijevića pod naslovom **Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945.** ne može da se posmatra kao samostalno delo ni relevantan rad o ustaškoj vojsci i njenoj istorijskoj ulozi.